

С. Балей і проблема релігійних хвилювань у праці «Психологія виховного контакту»

У статті висвітлено проблему релігійних хвилювань, що їх підіймає С. Балей через призму світосприйняття психолога-практика.

Ключові слова: релігійні хвилювання, пубертальний (перехідний) вік, релігійні почуття.

The article deals with the problem of religious unrest, which was raised by S. Baley in the light of conception of the world of practical psychologist.

Keywords: religious excitement, the awkward age, religious feelings.

Серед представників школи львівського філософа Казимира Твардовського почесне місце посідає, окрім інших, Степан Балей. Степан Володимирович Балей народився 4 лютого 1885 року в с. Великі Бірки Тернопільського повіту в сім'ї вчителя початкової школи. Після закінчення Тернопільської гімназії студював філософію у Львівському університеті (1903–1907). Викладає математику, психологію, логіку в українських гімназіях Перемишля, Тернополя, Львова.

Докторат з філософії склав 1911 року у Львівському університеті під керівництвом К. Твардовського. У 1912 році за кошти Міністерства освіти поглиблював знання і проводив наукові дослідження в Німеччині (під керівництвом Карла Штумпфа), Франції (Сорбона), Австрії. У період з 1917 по 1922 рр. навчався на медичному факультеті Львівського університету, де склав докторат із медицини.

Після I Світової війни С. Балей працював у Львові лікарем у відділенні нервових хвороб, а також з Іваном Крип'якевичем, Василем Щуратом, Іваном

Огієнком та іншими відомими діячами української культури викладав в Українському таємному університеті де читав курс логіки. Член НТШ.

З 1927 року очолює кафедру психології виховання Варшавського університету. Під час окупації потрапив до концтабору в Пруткові з якого вдається втекти. Після війни продовжив роботу при Варшавському університеті. Дійсний член польської академії наук з 1952 року та кавалер Хреста Ордена відродження Польщі. Помер 13 вересня 1952 року. Похований у Варшаві [4, с. 4-13].

С. Балей будучи науковцем, перш за все, психологом, не міг оминати такого прояву людського духу як «релігійність». Проте його цікавить не сама суть цього поняття, а зміст, тобто процес виникнення, практична реалізація його в житті людини. Торкаючись понять «релігія», «релігійність» учений нерозривно поєднує їх з людською сутністю, внутрішнім світом людини: боротьбою протилежностей і формуванням на їхньому ґрунті етичних і естетичних цінностей.

Саме проблемі релігійних хвилювань С. Балей приділяє велику увагу. Проте учений не був таким категоричним з питань походження релігії і виникнення релігійності як З. Фрейд. Навпаки, для філософа релігія – це умова існування етики і естетики у суспільстві, основа морального розвитку людей.

Свої психолого-релігієзнавчі пошуки С. Балей проводив серед учнів середньої школи і студентів. Результати дослідження були опубліковані в праці «Психологія виховного контакту», яка вийшла з друку у 1932 році. В ній учений звертається до проблеми виникнення релігійних хвилювань. Проте перед цим його роздуми проходять шлях поступового досягнення цілі. Розпочинає він з питання психічно-статевої зрілості. Дане поняття в своїй суті має два значення. Перше полягає в розумінні даного процесу, як «статеве психічне дозрівання». Тобто, це є «статевий інстинкт, який тільки тоді має свій сенс, коли організм дозріває..., виявляє своє існування певними почуттями, відчуттями і прагненнями» [7, с. 92]. Друге розуміння поняття полягає у тому, що «крім психічно-статевої зрілості, людина, розвиваючись, осягає духовну

зрілість ще іншого роду», яка не є «пов'язаною зі сферою статевих відчуттів». Далі С. В. Балей пояснює, що мається на увазі: «тут йдеться про зміни в сфері інтелекту, в сфері здатності відчувати цінності етичні й естетичні, ... які не зв'язані безпосередньо зі світом сексуальних відчуттів» [4, с. 92].

Отже, науковець дає нам зрозуміти, що статеве дозрівання та позастатевий розвиток душі не є ідентичними. Подекуди вони є зовсім різними у своїй суті. Розвиваються вони незалежно одна від одної: «Дехто може виявляти дозрілість в сфері інтелекту і позастатевих почуттів, хоча в статевій сфері здатність до відчуттів є дуже малою», буває навпаки, «випадки ранньої розвинутої психічної статевої вразливості при слабкому розвитку інших сфер психіки» [7, с. 92]. Тобто, як бачимо, статеве та позастатеве психічне дозрівання є різними явищами, статеве психічне дозрівання тяжіє більш до фізичних, тілесних проявів, на відмінно від позастатєвого – яке є проявом духовної, нематеріальної сутності.

Пубертальний вік, або період поквітання (дозрівання) це є «часом відкриття цінностей та узгодження між собою цінностей особистих і цінностей світу» [7, с. 183]. Саме в цей період молода людина намагається весь багаж почутих нею законів і правил унормувати, зробити частину їх аксіомою свого життя, або відкинути як неприйнятні. Релігійні та суспільні цінності є суттю одних речей, бо обидві претендують на звання найвищих. Знайомство з ними відбувається поступово, в процесі соціалізації індивіда з оточуючим світом. Найпершою інституцією в якій дитина знайомиться з цінностями є сім'я. В оточенні рідних і близьких молода людина отримує задатки тих цінностей, які змалечку їй прищеплюють. Сім'я стає одним з найперших плацдармів боротьби протилежностей в дитині, ареною пізнання добра і зла, першого гіркого присмаку розчарування, першого хибного кроку та першої насолоди.

Наступною установою, яка прагне сформувати наше ставлення до оточуючого світу є Церква, що прагне видати свої цінності за найбільш авторитетні, які є істинними в межах тієї конфесії в якій виховується молода особистість.

«Аналізуючи моральні почуття у молоді, – як зазначає С. Балей, – необхідно взяти до уваги певний засадничий факт, з яким ми зустрічаємось також на терені релігійних почуттів», на які великий вплив справляють моральні цінності сформульовані на протязі довгих віків Церквою. Церква, як суспільна інституція виробила за значний період існування дуже багато правил та норм, що зветься догматами і канонами. Людині, яка вперше приходить до Бога не залишається нічого іншого, як прийняти їх за істинну й ні за яких обставин, в жодному разі не піддавати істинність догм сумніву, а тим паче критикувати, бо вони є благо.

Ось, що пише про цю обставину науковець: «Йдеться саме про те, що в дуже широких межах дитина не видобуває моральні засади з самої себе, але опиняється перед певною готовою їх системою, яка дається їй в певному розумінні у «підданство». Без сумніву, в «підданстві» у дитини бувають також певні засади і істини з інших сфер» [7, с. 218]. Отже, як можна помітити, С. Балей стоїть на позиціях того, що людина приходить в світ з сформованими до її приходу правилами, моральними нормами, суспільними законами. Тому їй доводиться підкорятися доти, доки не з'являться інші, або людина сама змінить і уніфікує їх в своїй свідомості: «Помилки, наприклад, в сфері знань про світ дійсно підлягають спростуванню, однак, не зустрічаються з таким засудженням, як «помилки» в сфері моральності. Тут дитина стає перед певною системою, яка накидається їй з абсолютним авторитетом, який не знає спротиву. Тому не дивно, що дитина піддається їй загалом пасивно, як чомусь такому, що походить швидше ззовні, ніж із середини. Моральні принципи, які спираються на авторитеті старших, знаходяться в зовнішніх шарах психіки, не проникаючи в її глибину. Однак, якщо моральні засади повинні стати справді властивістю людини, необхідно, щоб вони глибше ввійшли в психічне я, щоб людина дала їм своє внутрішнє добровільне схвалення, щоб відчула їх як засади власні, а не нав'язані ззовні. Пубертальний період є в розвитку людини власне тим моментом, в якому ця принципова зміна може відбутися» [7, с. 219].

Тому саме для цього потрібно, щоб етичні постулати стали предметом людської рефлексії. Відомо, що людині пубертального періоду притаманне прагнення робити переоцінку власних цінностей, апелюючи при цьому до своєї совісті, внутрішнього голосу, тобто душі, і задумуватися над всім тим, що входить в зміст поняття «душа». Як вказує С. Балеї: «Такий перегляд не може залишити на узбіччі також і моральні вимоги. Окрім цієї спонтанної, що йде зсередини, тенденції аналізувати все, що включає психічне я, тут діють ще і інші мотиви, які схиляють молоду людину займатися сферою етичних постулатів» [7, с. 219].

Однак почуття власної сили призводять до конфлікту з моральними приписами, адже молода людина прагне досягнути їх не лише в межах власної зони комфорту, а узгодити дані їй приписи з історією всього людства. Осудження, дорікання і покарання, з якими в цьому випадку зустрічається, провокують її до рефлексії: «Чи є негативна оцінка котра виникає в протистоянні психічного «Я» з багажем моральних приписів людства правильною і чи повинна людина даній рефлексії підкоритися».

«Критичне спостереження за дорослими, – як вказує С. Балеї, – показує молодій людині, що й вони часто недотримуються тих етичних норм, які самі проголошують. Цей факт підважує авторитет цих засад і дає сміливість молодій людині роздумувати над їх правомірністю. Крихти знання, які молода людина отримує різними шляхами, інформація, яка говорить їй про те, що в одних народів і етносів є неетичним, в інших що етичні норми підлягають історичному розвитку і змінюються від епохи до епохи, що добро і зло є чимсь відносним – все це підсилює етичний фермент в молодій людині і не дозволяє їй безоглядно дотримуватись того, що дотепер здавалося їй нормою, яка не підлягала дискусії» [7, с. 219].

Молода людина спостерігаючи за старшими: батьками, родичами, вчителями помічає, що вони не завжди кажуть правду, не завжди виконують приписи, які самі вимагають від неї. Назріває період переломлення, прагнення узгодити моральні принципи з своїм «Я». При цьому дитина не намагається

відкинути їх, навпаки, вони не втрачають авторитету та актуальності в її серці. Моральні норми потребують безкомпромісного їх виконання, добросовісне і сумнівне впровадження їх у своєму житті призводять до ще більш ревнишого застосування у повсякденній практиці. Конфлікт, який назріває в душі молодої людини між тим, що насаджують та тим, що видно кожного дня в реальному житті, призводить до того, що індивід не апелює до авторитетів. Для нього їх не існує. Єдине чого прагне молода особа – це якомога швидше вибратися з провалля, в яке її загнали «добродії» своїми правилами та нормами. Колізія обов'язку змушує розриватися між двома світами: реальним, в якому діють не лише закони; та ідеальним, в якому формуються думки, ідеї молодої людини. Завдяки останньому, дитині вдається балансувати між цими світами. Так виникають власні норми та приписи, які можуть доповнювати існуючі моральні приписи, або ті, які йдуть врозріз з тим, що було дано молодій людині в процесі її становлення як особистості, тобто виховання.

«Релігійні сумніви, – як зазначає науковець, – які з інших причин виникають у цьому віці, також потрясають моральну свідомість з огляду на тісний зв'язок, який є у виховній системі між релігією і моральністю. Розхитування догматів віри призводить до розхитування моральних засад, які посиляються на божественне походження» [7, с. 220]. Тобто сумніви у догматах віри в молодої людини виникають не з вище перерахованих причин. С. Балей чітко вказує «з інших причин», тим самим зауважує, що сумнів релігійний відрізняється від наукового. Вони не є корінням одного дерева, навпаки: релігійний сумнів ґрунтується в першу чергу на справі віри, в свою чергу сумнів в приписах моралі на знаннях та виконанні, які не апелюють до внутрішніх поривів. Мораль, як закон потребує безперечного виконання, а віра – може втрачатися, або знову розгоратися в залежності від буттєвих ситуацій.

«Вникаючи детальніше в суть моральних приписів, – продовжує свою думку науковець, – молода людина спостерігає, що ніхто, в кінцевому рахунку, не може їй наказати підкорятись їм (моральним нормам, догмам віри) безапеляційно, якщо сама вона цього не зробить. Приходить момент, коли вона

ясно усвідомлює, що етичні постулати мусить трактувати як певний конвенанс (правила доброго тону, правила пристойності, етикет), або добровільно солідаризуватися з ними, адаптувати їх як власні і сказати собі, що ці засади і вона – це одне і те ж» [7, с. 220-221].

Отже виходить, що приймаючи етичні засади «за свої», молода людина немов би упорядковує шкалу своїх власних цінностей та норм: одні з них приймає як основні, тобто такі, «які не можна порушувати, інші відкидає як такі, що впливають лише з певного конвенансу». Таким чином, молода людина сприймає етичні постулати по-новому, звідси – інше, виключне ставлення до них, вони здаються їй більше імперативними, обов'язковими, адже дані постулати є «продуктом власного виробництва», що адаптовані до життєвого ритму молодої людини.

У подальшому молода людина в процесі розвитку врешті досягає гармонії моральних приписів і власного психічного «Я». Це проявляється в «поблажливості при застосуванні етичних імперативів» при осмисленні людських вчинків у спробі не засуджувати інших з огляду на їх вчинки; навпаки – молода людина прагне врахувати всю складність «життєвих явищ» завдяки чому можна зрозуміти, що підліток досягнув вищого рівня зрілості.

Приблизно таку позицію С. Балей дотримується при розгляді питання про релігійні хвилювання. На думку С. Балей, головною умовою їх існування є те, що вони утримують людину в межах того виховання, яке людина набуває змалечку.

Перш ніж розпочати питання аналізу виникнення релігійних хвилювань та їх розвитку в дитинстві і в період дозрівання, як зазначає С. Балей, «слід згадати те саме, від чого почали обговорення моральних хвилювань. Дитина, підростаючи, відразу стає перед готовою системою, яка складається з інституцій, практик і релігійних вірувань, що виступають перед нею з безумовним авторитетом. Все тут є вже «готове», раз і назавжди усталене, укладене в постійні формули. Спілкування з Богом відбувається в наперед, з гори передбачених, конвенційних формах (молитва з усталеним текстом,

служби Божі, причастя та ін.)» [7, с. 221]. Тому релігійний розвиток дитини спочатку полягає у необхідності пасивного засвоєння цих форм, а тому для дитячої самодіяльної «творчості» та ініціативи в цій сфері мало місця її практично не існує. Для початку слід навчитися усталених молитовних формул, ні в якому разі не слід додумувати чогось свого, ось встановлена форма звернення до Бога-Отця – «Отче наш!» – більшого не треба.

«В атмосфері згадуваного вже абсолютного авторитету, – як вказує С. Балей, – з яким перед дитиною виступає ця ціла система, дитина входить в неї, інколи автоматично, і стає «віруючою» в дусі релігії, в рамках якої вона виховувалась» [7, с. 222]. Звідси, витікає та обставина, що дитяча активність обмежується часто лише тим, щоб поняттям і догмам надати більш конкретного і зрозумілого для неї змісту, абстрагувати все під зрозумілі форми, явища, іноді навіть людей. Для підтвердження своїх слів С. Балей наводить приклад з життя: «дитина намагається у свій наївний спосіб «зрозуміти» всюдисущність Бога, про яку їй говорять. Самого Бога дитина уподібнює до свого батька. На цей факт особливу увагу звернули психоаналітики, стверджуючи, що пізніше відношення людини до Бога є транспозицією відношення дитини до батька» [7, с. 222-223]. Цю позицію відстоював З. Фрейд у концепції едіпового комплексу, за якої дитина в своїй уяві надавала перевагу одному з батьків протилежної статі, а своїй – навпаки, ненавиділа та бажала смерті.

Дуже рідко, як зазначає С. Балей, дитина, яка обдарована сильнішою ініціативністю, пробує «власноруч» зав'язати відносини з Богом. Ілюстрацією цього може служити той випадок, коли дитина сама, у відсутність старших, придумує собі якусь молитву до Бога [7, с. 223]. Цей процес протікає повільно, іноді в результаті внутрішніх хвилювань та потрясінь, або подекуди з власної доброї волі, бажаючи тим самим якомога ближче наблизитися до Бога, пізнати Його сутність крізь призму свого внутрішнього «Я».

Що стосується виду релігійних почуттів, які відчуває молода людина, то тут С. Балей слушно зауважує, що існує певна аналогія індивідуального розвитку з розвитком релігії взагалі, як певного загальнолюдського явища. На

нижчому шаблі розвитку Бог є суворим і грізним володарем, – Тим, котрий викликає побоювання, переляк, жах. Такі почуття до Бога дуже поширені у дітей молодшого віку, про що свідчать автобіографії. Адже, дитина, ще непідвладна піднесеним почуттям, а тому, як наслідок легко реагує страхом на погрози «пекельною карою», яку іменем Бога обіцяють дорослі за гріхи [7, с. 225].

Проте, це не означає, що релігійні вірування та церковні обряди не можуть викликати позитивних почуттів – зрештою, це в великій мірі залежить від тактики, яку обирають дорослі в релігійному вихованні дітей. Однак, якщо в повчанні релігії звучить тон погрози, то там виникає більша ймовірність того, що дитина скоріше піддасться страху, автоматично роблячи його одним з головних у своєму відношенні до Бога.

Період дитинства, як зазначає учений, не буває зовсім позбавленим хвилювань, зворушень і навіть релігійних потрясінь, але живу динаміку, побудовану на спонтанній ініціативі, в цю сферу зазвичай вносить пубертальний період. Цей період ним характеризується наступним чином: «Збудливість почуттів та фантазії, притаманна цьому періоду, поєднана з тенденцією до заглиблення у власні переживання, створює дуже сприятливий ґрунт для культивування релігійних хвилювань» [7, с. 227].

Розвиваючи далі свою думку, С. Балеї акцентує на тому, що «внутрішні, спонтанні прагнення, що настроюють на хвилювання, належать до сфери власне пубертального періоду. Так, принаймні діється у значній кількості осіб». На підтвердження власних досліджень С. Балеї заручається підтримкою відомих американських дослідників психології релігії Стенлі Холла і Едвіна Диллер Старбека, які, зазначає автор, докладніше займалися проявами цих явищ [7, с. 228].

Що стосується С. Холла (1846 – 1924 рр.), то він у своїй статті «Моральне та релігійне виховання дітей», яка була написана 1882 р., на основі опитувань дітей, спробував з'ясувати їхнє ставлення до навколишнього світу та інших людей, висунув при цьому ідею створення спеціальної науки про дітей –

педології. У своїх дослідженнях С. Холл спирався на модну на початку ХХ ст. ідею про те, що дитина в своєму індивідуальному розвитку повторює в згорнутому вигляді основні етапи історії людського роду, стверджує, що дітям потрібно надавати можливість проходити через релігійну та інші стадії розвитку [6, с. 168].

На думку Холла, основні релігійні почуття можуть бути розвинуті в перші місяці дитинства, коли відбувається дбайливий догляд за тілом дитини. В цьому випадку стимулюється розвиток довіри, вдячності, залежності і любові. Спочатку це відношення буде направлене на матір і тільки пізніше – на Бога. Як тільки дитина «виходить» з стану неусвідомленості, вона проходить ряд стадій розвитку, котрі відповідають різноманітним формам релігії: фетишизм, поклоніння природі та іншим нетрадиційним стадіям, що межують з ідолопоклонством.

Велику складність, за Холлом, являє те, що ранній релігійний розвиток призводить до зтяжнього релігійного інфантилізму. Це означає, що релігійне виховання повинне будуватися дуже обережно, з урахуванням розвитку можливості дитини контролювати свої потреби та інтереси, котрі в цей період мають властивість частой зміни [3, с. 157].

Оскільки, любов до природи є першою релігією кожного народу, то її необхідно дати дитині. Відчуття страху, благоговіння, поваги та залежності – ці відчуття повинні бути сповненні емоційного змісту. Єдина умова правильного засвоєння – уникнення абстрактних догматичних ідей.

На думку Холла, передпубертальний вік – це вік екстраверсії та поклоніння кумирам, домінування емоцій страху, гніву, ревності, ненависті, заздрості та мстивості. Звідси, широкий вибір та пошук героїчних персонажів та драматичних подій, що описуються в Старому Заповіті. Також, в ці роки фіксується особливе значення закону та правосуддя, які в свою чергу стимулюють переживання благоговійного страху і поваги, які найбільше відповідають цьому вікові.

Однак істинний, глибокий релігійний досвід можливий тільки з настанням пубертального віку. Юність фактично визначено, як найвища точка розвитку релігійності. Дослідження Холла доводять, що бурхливі роки сексуального дозрівання є також роками духовного перевтілення. Зазначає, що більшість випадків релігійного навернення мають місце в період сексуального дозрівання.

В пубертальний період відбувається переворот у свідомості дитини: від егоцентризму до альтруїзму. Завдання релігії, – на думку Холла, – підняти якомога вище рівень естетичних природних поривів, якими насичений цей вік. Також, в цей же час, допомогти підростаючій особистості обрати надійний напрямок серед навколишньої небезпеки. Лише релігія здатна максимально розвинути та піднести почуття любові.

Більш широке та глибоке подальший напрям навчання Холл визначає для найбільш зрілих та освічених підлітків. Догмам та ортодоксальному не має бути місця, як і відчуттю того, що наука та філософія стоять у опозиції до релігії. Молодь пізнає суть власної еволюції та оцінює її не за допомогою готових формул, рецептів та шаблонів, а посередництвом питань, з полу слова та можливості надихати. Не важливо, як далеко ми про двинулися. Ми зберігаємо всередині себе погляди та ідеї ранніх стадій [1, с. 38-40].

С. Холл вважав релігію неодмінною умовою процесу становлення особистості, а тому досліджував і розробляв різноманітні ефективні методи релігійного виховання. Його двотомна праця «Юнацтво» (1904) стала хрестоматією з проблем статевовікової релігійної психології. С. Холл заснував психологічну лабораторію, запровадив природничо-наукові методи дослідження феноменів свідомості, видавав науково-популярний журнал з питань релігійної психології та освіти.

У 1899 р. вийшла книга учня Холла, психолога-релігієзнавця, професора Стенфордського університету Едвіна Старбека (1866 – 1947рр.) «Психологія релігії», де вчений подав важливий емпіричний матеріал, вперше використавши анкетний метод при вивченні релігійної свідомості. У своїх працях Едвін

Старбек на емпіричному матеріалі, зібраному шляхом анкетування, вивчення автобіографій, щоденників і опрацьованому статистично, розглядає проблеми релігійних процесів, зокрема навернення. Психолог-релігієзнавець вбачав зв'язок між наверненням до релігії і періодом статевого дозрівання. Він зазначає, що деякі молоді люди в цей час перебувають у важкому, пригніченому стані, відчувають невпевненість, відчай, усвідомлюють свою недосконалість. Тоді страх, туга, постійні хвилювання, хвороблива уява, апатія викликають появу містичних переживань [3, с. 43-45].

Все, що здатне схвилювати почуття, вразити уяву і захопити думку, впливає на молодь з силою гіпнотичного навіювання. Е. Старбек зробив висновок, що навернення є переважно юнацьким феноменом і відбувається між 10 і 25 роками. Людина доросла не може сприймати ідею так жваво, як в юні роки. Дослідження Старбека констатують незначну роль раціональних розмислів в історії релігійних навернень. Могутнім рушієм він вважає почуття. За його статистичними даними, у наверненні до релігії лише одна десята опитуваних керувалась теоретичними спонуками; дехто шукав моральний ідеал (17%), інші – усвідомлення гріха (16%), решта пояснила це страхом смерті чи пекла (14%). Старбек вважав, що людині притаманні вроджені релігійні інстинкти, які є необхідною умовою пристосування до навколишнього світу [6, с. 171].

Е. Старбек виділяє два типи релігійного навернення: вольове та не вольове. Вольовий тип процесу релігійного навернення передбачає поступовість, осягнення; цей тип полягає в повільній побудові нової будівлі моральних та духовних звичок. Проте, сам Старбек, не виключає, що вольове навернення не виключає «відсутності» при цьому волі людини.

Не вольове навернення полягає, у відмові від участі свого «Я» в цьому процесі. Людина віддається волі невідомих сил, котрі, на її думку, безсумнівно досконаліші, ніж вона сама, та ліпші, ніж сама людина та будуть працювати для її спасіння. Для даного типу релігійного навернення цей момент відіграє вирішальну роль, оскільки показує релігію в чисто духовному змісті, що немає

жодного відношення до зовнішніх обрядів і таїнств. Після того, на думку Е. Старбека, як відбулося релігійне навернення, людина може цю релігійність проявляти по-різному [1, с. 226-227].

Тому не дивно, що С. Балей звернувся до надбань психологів-релігієзнавців. Подаючи теорії, які були вироблені американськими науковцями не намагається їх доповнити або спростувати. Навпаки, для нього вони є доконаним фактом, адже досягнення Е. Старбека та С. Холла були підтвердженні й дослідженнями самим ученим на основі анкет, спогадів учнів та студентів, які безпосередньо приймали участь в процесі творення фундаментальної праці «Психологія віку дозрівання».

Е. Старбек і С. Холл відзначають тісний зв'язок розвитку релігійного життя з процесами статевого дозрівання і встановлюють на підставі статистичних обрахунків певний «максимум» на кривій розвитку релігійних хвилювань у віці 10 – 20 років. «В розвитку дівчат, зазначають вони, протягом цих років виділяють 2 періоди, в яких релігійні хвилювання в середньому сягають найвищого посилення: перший у віці між 13–15 роками, а другий у 18 років. Для хлопців одне піднесення кривої відповідає віку 16 років, а два менші біля 12 і 19 років» [2, с. 430].

Старбек при цьому спирається на висновки анкети, в якій особи, що досліджувалися, склали свідчення, що стосувалися «навернень», «конверсій», що «нерідко приймають характер «криз», «переломів»» [7, с. 111], яким піддавалися в цьому періоді. Такий перелом стосується не лише почуттєвих елементів, але й уявлень і переконань. У зв'язку з цим постає нове, більш адекватне, переконання, нова віра. Головною силою в даному явищі виступає не розум, який «оперує чисто інтелектуальними функціями», а сфера почуттів.

«Дотепер такі переломні хвилювання докладно досліджувалися в сфері релігійних явищ... Такі релігійні хвилювання кризового характеру описуються часто психологами релігії, як так звані «навернення», «конверсії»» [7, с. 111]. Така «конверсія», як описує її Старбек, і є власне таким переломним хвилюванням на релігійному ґрунті. Полягає вона в тому, що молода особа, яка

певний час була байдужою до релігійних обов'язків, під впливом певних чинників, найчастіше під впливом відповідної проповіді, «навертається», кається і починає знов спілкування з Богом.

Як бачимо, дані релігійні почуття належать до особливого роду, які, переважно, позбавлені спонтанного характеру. Однак, той факт, що саме в цих часових рамках релігійна пропаганда найлегше здійснює вплив і викликає дуже сильну реакцію, вказує на те, що власне за такими моментами треба визнати загальне значення в розвитку релігійного життя. Певні дані вказують, що і спонтанні прояви релігійного життя молоді акумулюються в часових моментах, наближених до тих, які подають Старбек і Стенлі Холл [7, с. 230-231].

Дослідники релігійного життя періоду дозрівання, як зазначає С. Балея, виділяють в ньому загалом три фази.

Перша з них має певні властивості, спільні із згадуваним вже раніше ферментом в сфері моральних хвилювань в пубертальний період. Відношення дітей до релігійних вірувань і приписів є в загальному наївним, некритичним. Тобто, дитина без вагань втягує, як губка все, що їй кажуть дорослі про Бога, Церкву, релігію. На її погляд: найдосконалішою релігією є саме та, в якій вона перебуває, наймилостивішим є Бог, якого вона сповідує, Церква – це опора правди та добродітності, в якій не може існувати лицемірство та жадоба.

З початком пубертального періоду (покітання), а деколи і в передпубертальному періоді (в передпокітання), відношення до релігії, на думку С. Балея, підлягає змінам. «Юнак намагається ближче вникнути в зміст того, що вже засвоїв ззовні. Жива почуттєва хвиля, що тоді просякає усю його психіку і рефлексія, що посилюється слідом за нею, охоплюють поволі і цей терен. Молода людина, яка стає здатною до палких «обожнювань», «адорації», усвідомлює, що найвищим предметом такої адорації повинен бути Бог» [7, с. 230-231]. Трапляється так, що молитви до Бога стають більш «палкими», людина «розчиняється» в Богові. Для неї Він стає джерелом натхнення та провідником у житті; розрадою та найкращим другом, який ніколи не зрадить, Йому можна розповісти найпотаємніші бажання і найсокровенні мрії. Саме в

цей час з'являється, на думку С. Балея, «пристрасний культ Христових мук, який у дівчат часом не позбавлений домішок еротики» [7, с. 231]. В цій атмосфері можуть відбуватися «навернення», про які розповідає Старбек.

Отже депресія, внутрішній розлад, які часто виникають в цей період, стають підставою прохань до Бога про розраду. Людина цього періоду, на думку деяких психологів, є здатною навіть на певну спонтанну творчість в релігійній сфері, що сприяє пробудженню інтуїції в молодій людині, яка відкриває їй обличчя Бога: ідеалу, до якого прагне.

Однак після такого посилення релігійного життя, а інколи і без нього, настає черга іншої фази, – фази критицизму. Її С. В. Балея описує наступним чином: «Молода людина намагається не тільки влити свої гарячі почуття в релігійні форми, але з часом намагається піддати їх рефлексії. Якщо перед тим вона приймала без спротиву все, що їй подавалося разом з віруваннями і не задумувалася над сенсом релігійних обрядів, то тепер в ній пробуджується потреба спирати свої вірування на певних критеріях. Вона намагається також збагнути розумом те, в що до того вірила некритично» [7, с. 231].

Тобто, молода людина у справі релігійних хвилювань починає підключати раціональну сторону свого єства. Задаючись різного роду релігійними питаннями, юнак розуміє, що релігія не здатна дати відповіді на раціональні запитання. Тим паче, що релігію не цікавлять останні. Все, що заперечує приписи та догми не є від Бога, а тому суперечить Його вченню. Натомість в пубертальний період в молодій людині виникає дуже багато сумнівів, а тому стає носієм заперечень та незгод. Для неї не існує нічого окрім власної думки. Молода особа цього періоду – це бунтар, який виступає проти усталених норм, однією з головних її ідейних ворогів стає релігія (Церква), як інститут нав'язливих законів, котрі слід піддати сумніву.

Як вказує учений: «Чим глибше молода людина намагається вникнути в зміст того, що їй пропонується для вірування, тим легше може статися те, що вона почне сумніватися. Спостерігаючи за світом, бачить в ньому багато зла, бачить стількох людей, які не дотримуються Божих Заповідей, і починає

молодій людині видаватися дивним те, що всемогутній Бог створив таким цей світ» [7, с. 232], з його пороками і беззаконням.

«Вразлива до терпіння інших, молода людина бачить їх нужду і душа її бунтує проти такого порядку в світі. Малюючи в своїй фантазії картини ідеального світу, запитує себе про те, чому Бог, будучи досконалим, не створив світ іншим, досконалішим. А може Він не міг?». Таким чином, молода людина мучиться з думками і сумнівами, нерідко чекає на чудо, щоб Бог дав їй якийсь знак того, що Він існує і править світом: «Сумніви, які постають з середини, іноді підсилюються зовнішніми впливами: літературою або тим, що говорять інші. Наївні, а іноді і серйозні проблеми, тривожать душу: чи міг Ной помістити в свій корабель всіх існуючих тварин, проблема воскресіння, проблема первородного гріха та ін. – стають предметом роздумів і дуже гарячих дискусій» [7, с. 232-233].

Молодій людині не зрозуміло, чому саме таким чином Бог прагне пояснити все навколо, чому саме так, а не інакше Він вирішив розкрити свою сутність. Натомість, не отримавши жодної зрозумілої відповіді з кожним днем все глибше і глибше починає погрузатися в свій світ ідеалів в якому релігії відведено одне з останніх місць.

«Врешті, після такого сум'яття, нерідко довготривалого, під кінець періоду дозрівання приходиться третя фаза – фаза заспокоєння і отримання рівноваги» [7, с. 233]. Платформою такого заспокоєння може виступати будь-яка життєва ситуація. Як вказує С. Балей: «Буває так, що після періоду вагань чи, навіть, сумніву і цілковитої зневіри, настає період повернення до давніх вірувань або шляхом «перелому», або шляхом поступового внутрішнього прояснення. Буває так, що після боротьби між вірою і розумом остаточно настає певний компроміс: відкидаються певні догмати або в них вбачаються алегорії, відкидаються певні обряди, як несуттєві для релігії, але віра в Бога залишається; або в такій формі, коли утримується почуття приналежності до певного визнання, або це «вільна» віра, «філософська». Інколи після фази внутрішньої боротьби настає байдужість до релігійних питань. Іноді це не є

цілковита байдужість, а лише рішення відкласти остаточне з'ясування справи на пізніше» [2, с. 431-432].

Таким чином, молода людина починає сприймати релігію як даність. Тобто ту, яка нікуди не дінеться, а тому слід підлаштувати все те, що гнітить у релігійних обрядах і вченні під власне сприйняття. Завдяки такому абстрагуванню проблема несумісності віри та розуму зникає сама по собі.

Тому можна підсумовуючи зазначити, що з релігійних хвилювань, на думку С. Балея, розвиваються естетичні та етичні цінності, моральні норми і приписи. Відповідно до всього написаного можна підкреслити, що науковець здійснив вагому актуальну, чітку, клопітку працю, завдяки якій можна провести паралель між релігійними та моральними парадигмами [5].

Отже, в наведених вище підрозділах до праць «Психологія виховного контакту» та «Психологія віку дозрівання» С. Балея торкався питання розвитку любові, віри, сумніву, хвилювань та релігійного підтексту в цих дефініціях.

Релігійна любов з точки зору С. Балея є виходом для лібідо. Дане твердження є свідченням того, що науковець не намагається відійти від духу психоаналізу. Навпаки, явищу любові він надає статусу сексуального чинника у релігії. Прикладом такого явища є прояв любовного релігійного почуття у містиків.

Наступним питанням, яке цікавить вченого є співвідношення понять віри та розуму. На його думку, віра апелює до почуттів людини в той час коли розум – до досвіду. Тому практик – це завжди філософ, який прагне піддати все сумніву, завдяки чому здатний вивести певні парадигми. Віруюча людина, навпаки, її не цікавлять проблеми виведення аксіом. Все було дано ще до зародження життя на Землі Богом, а тому слід примирити себе з оточуючим світом насолоджуючись величчю Творця в Його творіннях.

Таким чином, варто зазначити, що у праці «Психологія виховного контакту» С. Балея цікавитися поняттями релігійної любові та віри, які розглядаються ним у полі вивчення і тлумачення психоаналітичної концепції. Не цікавлячись суттю, змістом понять автор намагається осмислити їх у ключі

фрейдівського тлумачення через поняття «лібідо». Ясна річ, адже, варто підкреслити, що праця не є догматичного характеру. Вона є конспектом лекцій з психології, а тому очевидно, що Балей розглядав поняття «релігійної любові» і «релігійної віри» через призму наукового обґрунтування, не заглиблюючись в догматичні трактування. Любов у психоаналізі носить фізичний характер, тим паче, що вона розглядається, як любов, котра має сексуальний характер. Релігійна любов є виходом для лібідо людини, вона зумовлює утворення та упорядкування в людській спільноті етичних цінностей. Віра, натомість, сприяє їх укріпленню.

Торкаючись проблематики релігійних хвилювань С. Балей наголошує на тому, що вони формуються під впливом двох чинників: зовнішнього та внутрішнього.

Зовнішній чинник сприяє вихованню дитини в душі тієї конфесії в рамках якої вона розвивається. Тобто великий вплив мають зовнішні подразники, які сприймаються дитиною як методи адаптації до релігійних догм та традицій. Тут не вимагається ніякої творчої ініціативи – ти просто живеш тим життям що й твої батьки.

Внутрішній чинник – це дуже складна система боротьби протилежностей – внутрішнього «Я» та догм з традиціями, які тяжіють над людиною. Особистість в цьому полі розвитку обирає свій шлях, звичайно, що не легкий, а тернистий. Проте завдяки цьому, як вказує С. Балей, людина стає вільною. Вона стає творчою, розвиваючи цим самим свої можливості.

Надаючи перевагу таким методам психології, як експеримент, опитування, дослідження документів, що є одними з головних у його дослідній праці С. Балей зумів вникнути в суть проблем, котрі він досліджував. Таким чином, С. В. Балей зумів в одній особі поєднати риси психолога, педагога і філософа, що, безперечно, робить його вагомим фігурою в дослідженні сучасного коріння української ідентичності і допомагає краще зрозуміти себе крізь призму співіснування людини та суспільства у власному внутрішньому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Ардашкин, И.Б. Психология религий: учебное пособие [Текст] / И.Б. Ардашкин.– Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. – 276 с.
2. Балей, С. Зібрання праць: У 5 т. і 2 кн. [Текст] / Степан Балей. – Львів-Одеса: ІФЛІС ЛФС «Cogito», 2009. – Т. 2. – 512 с.
3. Браун, Л. Б. Психологии религиозных убеждений [Текст] / Браун Л. Б. – М. : Мир, 1987. – 260 с.
4. Верников, М. Слово про академіка Степана Балея [Текст] / М. Верноков // Філософські пошуки.– Львів-Одеса: Cogito – Центр Європи, 1997.– Вип. 4.– С. 4-13.
5. Гончаренко, О. А. Епістемологічний потенціал психоаналітичного підходу Степана Балея до осмислення літературних творів [Електронний ресурс] // Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/FilosNauk/2009/index.html
6. Предко, О.І. Тенденції становлення психології релігії як релігієзнавчої дисципліни [Текст] / О.І. Предко // Мультиверсум: Філософський альманах : [Зб. наук. пр.] Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – Вип. 45. – С. 163-173.
7. Baley, S. Psychologja wieku dojrzewania [Текст] / Stefan Baley // II wyd. – Lwów–Warszawa: Atlas, 1932. – 262 s.